

સંશોધન-વિમર્શ: વ્યાખ્યા, સ્વરૂપ અને પ્રયોજનલક્ષી અભિગમ

Dr. S. D. Mori

Principal

Smt. B. V. Dhanak College, Bagasara

માનવીય જ્ઞાન અને વિકાસનો પાયો અજ્ઞાતને જાણવાની અને જ્ઞાતને વધુ ઊંડાણપૂર્વક પારખવાની અદ્યત્ન જિજ્ઞાસામાં રહેલો છે. આ જિજ્ઞાસાને જ્યારે ચોક્કસ, પદ્ધતિસરની અને તાર્કિક દિશા મળે છે, ત્યારે તે શિસ્તબદ્ધ પ્રક્રિયા 'સંશોધન' (Research) નું રૂપ ધારણ કરે છે. પ્રસ્તુત લેખમાં સંશોધનના વિશાળ અને ગહન ફલકને ચાર મુખ્ય આધારસ્તંભો - વ્યાખ્યા, સ્વરૂપ, હેતુ, અને પ્રયોજન અંતર્ગત અત્યંત સચોટ અને ઉદાહરણસહ સમજાવવાનો પ્રયાસ છે.

૧. વ્યાખ્યા:

સામાન્ય અર્થમાં, સંશોધન (Research) એટલે 'ફરીથી શોધવું' અથવા 'નવા તથ્યોની શોધ કરવી'. અજ્ઞાત સત્યની શોધ કરવી અથવા જ્ઞાત સત્યની પુનઃ ચકાસણી કરી તેનું નવું અર્થઘટન કરવું તેને સંશોધન કહેવાય છે.

• વ્યાખ્યાની સમજૂતી:

- **શાબ્દિક અર્થ:** અંગ્રેજી શબ્દ 'Research' બે શબ્દોનો બનેલો છે: 'Re' (ફરીથી) અને 'Search' (શોધવું). ગુજરાતીમાં 'સંશોધન' શબ્દ 'સમ્' (સારી રીતે/ચોગ્ય રીતે) અને 'શોધન' (શુદ્ધ કરવું, તપાસવું કે શોધવું) પરથી બન્યો છે. તેનો અર્થ છે કોઈ પણ વિષયની ઊંડાણપૂર્વક, પદ્ધતિસર અને ચોક્કસાઈથી તપાસ કરવી.

- **અજ્ઞાત સત્યની શોધ:** જે હકીકતો કે કૃતિઓ અત્યાર સુધી અંધકારમાં છે અથવા જેના વિશે કોઈ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી, તેને પ્રકાશમાં લાવવી. (દા.ત. મધ્યકાલીન કે લોકસાહિત્યની કોઈ અપ્રગટ હસ્તપ્રત કે મૌખિક પરંપરાને શોધી કાઢવી).
- **જ્ઞાત સત્યનું નવું અર્થઘટન:** આ સંશોધનનું ખૂબ જ મહત્વનું પાસું છે. જે બાબતો પહેલેથી જાણીતી છે, તેને નવા દ્રષ્ટિકોણથી ચકાસવી. ઉદાહરણ તરીકે, અગાઉ એવી માન્યતા પ્રવર્તતી હોય કે અમુક સાહિત્યિક ઇલકાબો કોઈ એક ચોક્કસ કવિના છે, પરંતુ નવા પ્રમાણો અને ઐતિહાસિક દસ્તાવેજોના આધારે એ સાબિત કરવું કે 'સભા-રંજની કવિતા' અને 'ગરબીભટ્ટ' જેવા બિરુદો દયારામને બદલે કવિ દલપતરામને લાગુ પડે છે - આ પ્રસ્થાપિત સત્યની પુનઃ ચકાસણી છે, જે ઉત્તમ સંશોધનનું જ એક ઉદાહરણ છે.

૨. સંશોધનનું સ્વરૂપ (Nature of Research):

- **પદ્ધતિસરની પ્રક્રિયા (Systematic Process):** સંશોધન આડેધડ કે અચાનક થતું નથી. તે ચોક્કસ સોપાનો (સમસ્યાની પસંદગી, માહિતી એકત્રીકરણ, પૃથ્થકરણ, અને તારણ) મુજબ ચાલતી શિસ્તબદ્ધ પ્રક્રિયા છે. **દૃષ્ટાંત:** ધારો કે, કોઈ સંશોધકને "ઉત્તર ગુજરાતના કોઈ ચોક્કસ સમુદાયના લોકસાહિત્ય" પર સંશોધન કરવું છે. તે સીધો જ ગામડામાં જઈને ગમે તે લખવા નહિ માંડે. તે ચોક્કસ સોપાનો અનુસરે છે:
 - **સમસ્યાની પસંદગી:** 'આધુનિકતાની આ સમુદાયનાં લોકગીતો પર થયેલી અસર' એવો ચોક્કસ વિષય નક્કી કરવો.
 - **માહિતી એકત્રીકરણ (Data Collection):** ક્ષેત્રકાર્ય (Fieldwork) કરી, વડીલોના ઇન્ટરવ્યુ

લેવા, જૂના લોકગીતોના રેકોર્ડિંગ કરવા અને હસ્તપ્રતો મેળવવી.

- **પૃથ્થકરણ (Analysis):** ૧૦૦ વર્ષ જૂના ગીતો અને આજના ગીતોના શબ્દો, ભાષાકીય પરિવર્તનો અને ઢાળની સરખામણી કરવી.
- **તારણ (Conclusion):** આ બધી પ્રક્રિયાના અંતે તારણ કાઢવું કે કઈ રીતે ચોક્કસ લોકગીતો લુપ્ત થઈ રહ્યા છે. આમ, આખી પ્રક્રિયા શિસ્તબદ્ધ રીતે થાય છે.
- **વસ્તુલક્ષી અને પૂર્વગ્રહમુક્ત (Objective):**
સંશોધકે પોતાના અંગત રાગ-દ્વેષ કે માન્યતાઓને બાજુ પર રાખીને, જે સત્ય પ્રાપ્ત થાય તેનો નિષ્પક્ષપણે સ્વીકાર કરવો પડે છે. આ લક્ષણ સંશોધકની નૈતિકતા અને પ્રામાણિકતાની કસોટી કરે છે. 'મને શું સાચું લાગે છે' તેના કરતાં 'પુરાવા શું કહે છે' તે વધુ અગત્યનું છે. **દૃષ્ટાંત:** કોઈ સંશોધક કદાચ દયારામના સાહિત્યનો મોટો પ્રશંસક હોય અને વર્ષોથી એમ માનતો હોય કે 'સભા-રંજની કવિતા' અને 'ગરબીભટ્ટ' જેવા ઈલકાબો દયારામને જ લાગુ પડે છે. પરંતુ સંશોધન કરતી વખતે, જ્યારે જૂના ઐતિહાસિક દસ્તાવેજો, સમકાલીન પત્રો અને નક્કર પ્રમાણો સામે આવે કે આ બિરુદો ખરેખર કવિ દલપતરામના છે, ત્યારે સંશોધકે પોતાની વર્ષો જૂની માન્યતા કે અંગત પસંદગીને બાજુ પર મૂકવી પડે છે. આ ઐતિહાસિક સત્યનો પૂર્વગ્રહ વિના સ્વીકાર કરવો તે જ સાચો વસ્તુલક્ષી (Objective) અભિગમ છે.
- **તર્ક અને પ્રમાણ આધારિત (Logical and Empirical):**
સંશોધન માત્ર કલ્પનાઓ પર નહિ, પરંતુ નક્કર પુરાવાઓ, આધારભૂત ગ્રંથો અને તાર્કિક વિશ્લેષણ પર આધારિત હોય છે. **દૃષ્ટાંત:** કોઈ સંશોધકને એક જૂની હસ્તપ્રત મળે અને તે એવો દાવો કરે કે "આ

હસ્તપ્રત ૧૫મી સદીની છે." તો આ માત્ર કલ્પના ન હોઈ શકે. તેણે પ્રમાણ આપવા પડે:

- **પ્રમાણ (Empirical):** કાગળની બનાવટ કે શાહીનું કાર્બન ડેટિંગ (Carbon Dating) કરાવવું.
- **તર્ક (Logical):** હસ્તપ્રતમાં વપરાયેલી ભાષા, વ્યાકરણ અને લિપિ મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષા સાથે કેટલી મળતી આવે છે તેનું ભાષાવિજ્ઞાનના આધારે તાર્કિક વિશ્લેષણ કરવું. જ્યારે તર્ક અને પ્રમાણ બંને ભેગા થાય, ત્યારે જ સંશોધન માન્ય ગણાય છે.
- **નિરંતર પ્રક્રિયા (Continuous Process):**
જ્ઞાનની કોઈ અંતિમ સીમા હોતી નથી. એક સંશોધન પૂર્ણ થાય એટલે તેમાંથી જ નવા સંશોધન માટેની કેડી કંડારાય છે. જેમકે, એક વિદ્યાર્થીએ પીએચ.ડી. માટે "સૌરાષ્ટ્રની બોલીઓમાં થતા ધ્વનિ-પરિવર્તનો" પર મહાનિબંધ રજૂ કર્યો. તેણે તારણ કાઢ્યું કે છેલ્લા ૫૦ વર્ષમાં અમુક તળપદા શબ્દોનો વપરાશ સાવ ઘટી ગયો છે. આ સંશોધન ત્યાં પૂરું થઈ ગયું, પરંતુ તેના આ જ તારણમાંથી ભવિષ્યના સંશોધક માટે એક નવો પ્રશ્ન ઉભો થયો: "આ શબ્દો લુપ્ત થવા પાછળ માધ્યમો (મીડિયા), સ્થળાંતર (Migration) કે શિક્ષણ વ્યવસ્થા - આ ત્રણમાંથી કયું પરિબળ વધુ જવાબદાર છે?" આમ, જૂના તારણમાંથી નવો પ્રશ્ન જન્મ્યો અને સંશોધનની અવિરત યાત્રા આગળ ધપી.

3. સંશોધનના હેતુઓ (Objectives of Research):

- જ્ઞાનની સીમાઓનો વિસ્તાર (Expansion of Knowledge Boundaries): માનવીય જ્ઞાન ક્યારેય પૂર્ણ હોતું નથી; તે સદૈવ વિકાસશીલ છે. સંશોધનનો પ્રથમ અને મુખ્ય હેતુ અજ્ઞાતમાંથી જ્ઞાત તરફ જઈને પ્રવર્તમાન જ્ઞાનભંડોળમાં નક્કર ઉમેરો કરવાનો છે. કોઈ પણ વિષયમાં અત્યાર સુધી જે શોધાયું છે, તે અંતિમ નથી. સંશોધક એ સીમારેખાથી આગળ

વિચારે છે. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં, આ હેતુ નવી કૃતિઓ, અપ્રગટ હસ્તપ્રતો કે વિસરાઈ ગયેલી પરંપરાઓને પ્રકાશમાં લાવવાનું કાર્ય કરે છે. જેમકે, લોકસાહિત્ય અને લોકવિધા (Folklore) ના ક્ષેત્રમાં કોઈ સંશોધક અંતરિયાળ વિસ્તારના કોઈ ચોક્કસ સમુદાય વચ્ચે રહીને, પેઢી દર પેઢી મૌખિક રીતે સચવાયેલી પરંતુ ક્યાંય ગ્રંથસ્થ ન થયેલી કથાઓ કે લોકગીતોનું દસ્તાવેજીકરણ કરે, ત્યારે તે ગુજરાતી સાહિત્યના જ્ઞાનભંડોળમાં એક તદ્દન નવો અને મૂલ્યવાન ઉમેરો કરે છે. આ જ્ઞાનની સીમાઓનો વિસ્તાર છે.

- સમસ્યાનો ઉકેલ (Problem Solving): સંશોધન માત્ર પુસ્તકાલયો પૂરતું સીમિત નથી; તેનો સીધો સંબંધ સમાજ, શિક્ષણ કે વ્યવહારુ જીવનની સમસ્યાઓના ઉકેલ સાથે પણ છે. જ્યારે કોઈ શૈક્ષણિક, ભાષાકીય કે સામાજિક ગૂંચવણ ઊભી થાય, ત્યારે તેનું નિરાકરણ અટકળોથી નહિ, પરંતુ વૈજ્ઞાનિક તપાસથી લાવવું પડે છે. દા.ત. વર્તમાન ઉચ્ચ શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP 2020) ના અમલીકરણનો પ્રશ્ન હોય. ત્યારે "નવા માળખા મુજબ ભાષા અને સાહિત્યના અભ્યાસક્રમોમાં ઈન્ટર્નશીપ કે કૌશલ્યવર્ધક વિષયો કઈ રીતે ઉમેરી શકાય જેથી વિદ્યાર્થીઓ માટે રોજગારીની તકો વધે?" - આ એક શૈક્ષણિક સમસ્યા છે. આ દિશામાં અન્ય યુનિવર્સિટીઓના મોડેલનો અભ્યાસ કરી, સ્થાનિક જરૂરિયાતો મુજબ નવો અભ્યાસક્રમ ઘડવો, તે સમસ્યાના ઉકેલ માટે થયેલું સંશોધન જ ગણાય. બીજું દૃષ્ટાંત: મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય (જેમ કે નરસિંહ મહેતાના પદો, પ્રેમાનંદના આખ્યાનો કે અખાના છપ્પા) વર્ષો સુધી હસ્તપ્રતો (Manuscripts) અને મૌખિક પરંપરા દ્વારા સચવાયેલું રહ્યું. સમય જતાં, અલગ-અલગ લહિયાઓ (લખનારાઓ) દ્વારા તેની નકલો થતી રહી અને ગાયકો દ્વારા તેમાં પોતાના શબ્દો કે પંક્તિઓ ઉમેરાતી ગઈ (જેને સાહિત્યમાં 'ક્ષેપક' કહેવાય છે).

આના પરિણામે સાહિત્ય જગત સમક્ષ એક મોટી અને ગંભીર ગૂંચવણ ઊભી થઈ: એક જ આખ્યાન કે પદની અલગ-અલગ હસ્તપ્રતોમાં જુદા જુદા શબ્દો મળવા લાગ્યા. તો સાચું શું? "મૂળ સર્જકે ખરેખર કયા શબ્દો લખ્યા હશે? કૃતિનો અસલ અને શુદ્ધ (અધિકૃત) પાઠ કયો?" - આ એક જટિલ સાહિત્યિક સમસ્યા હતી. આ સાહિત્યિક સમસ્યાનો ઉકેલ કોઈ કલ્પના કે અટકળથી ન આવી શકે. તેના માટે સંશોધકે 'પાઠ-સંપાદન વિજ્ઞાન' નો આશરો લઈ નીચે મુજબ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી ઉકેલ શોધ્યો:

- માહિતી એકત્રીકરણ: સંશોધકે જુદા જુદા જ્ઞાનભંડારો (જેમ કે ભો.જે. વિદ્યાભવન, લાલભાઈ દલપતભાઈ ઈન્ડોલોજી વગેરે) માંથી એ ચોક્કસ કૃતિની પ્રાપ્ય તમામ હસ્તપ્રતો એકઠી કરી.
- ભાષાકીય અને ઐતિહાસિક પૃથ્થકરણ: સંશોધકે દરેક હસ્તપ્રતની ભાષા, તે સમયનું વ્યાકરણ, લિપિના મરોડ, અને શબ્દભંડોળની ઝીણવટભરી ચકાસણી કરી. ભાષાવિજ્ઞાનના નિયમો અને ઐતિહાસિક સંદર્ભો લાગુ પાડીને નક્કી કર્યું કે કયો શબ્દ ૧૫મી કે ૧૭મી સદીનો હોઈ શકે અને કયો શબ્દ પાછળથી ઘૂસી ગયેલો છે.
- પરિણામ (સમસ્યાનો અંત): આ લાંબી અને કઠિન વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાના અંતે સંશોધકે અશુદ્ધિઓ અને પાછળથી ઉમેરાયેલા 'ક્ષેપકો' ને દૂર કરી, કૃતિનો 'પ્રમાણિત પાઠ' (Critical Edition) તૈયાર કર્યો.

આમ, અસ્તવ્યસ્ત, ભૂલોવાળી અને ભેળસેળવાળી હસ્તપ્રતોમાંથી 'મૂળ શુદ્ધ કૃતિ' તારવી આપવી, એ સાહિત્યિક સમસ્યાનો પદ્ધતિસરના સંશોધન દ્વારા લાવવામાં આવેલો શ્રેષ્ઠ વૈજ્ઞાનિક ઉકેલ છે. આ જ રીતે, ભાષાવિજ્ઞાનમાં કોઈ વિસરાતી જતી તળપદી બોલી કે લોકપરંપરાના શબ્દો નાશ પામી રહ્યા હોય (સમસ્યા), ત્યારે તેનું ક્ષેત્રકાર્ય કરી, ધ્વનિઓનું રેકોર્ડિંગ કરી તેનો

શબ્દકોશ બનાવવો (ઉકેલ), તે પણ આ જ હેતુનું ઉત્તમ ભાષાકીય દૃષ્ટાંત છે.

- **કાર્ય-કારણ સંબંધની સ્થાપના (Establishing Cause-and-Effect Relationships):** કોઈ પણ ઘટના કે પરિવર્તન શૂન્યાવકાશમાં થતું નથી. 'શું થયું?' તેના કરતાં 'શા માટે થયું?' તે શોધવું એ સંશોધનનો ગહન હેતુ છે. બે ઘટનાઓ, સામાજિક પ્રવાહો કે સાહિત્યિક વલણો વચ્ચેનો આંતરિક સંબંધ તપાસવો. સાહિત્યમાં યુગવિભાજન કે નવા પ્રવાહો પાછળ હંમેશા કોઈ ને કોઈ ઐતિહાસિક બળ ભાગ ભજવતું હોય છે. દા. ત: ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'ગાંધીયુગ'નો ઉદય એ માત્ર સાહિત્યિક ઘટના નહોતી. તેની પાછળ મહાત્મા ગાંધીનું આગમન, સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અને ગ્રામોદ્ધારના વિચારો (કારણો) જવાબદાર હતા, જેના પરિણામે સાહિત્યમાં કેન્દ્રસ્થાને સામાન્ય માનવી અને સીધી-સરળ ભાષા આવ્યા (પરિણામ). ભાષાવિજ્ઞાનમાં પણ, શહેરીકરણ અને સ્થળાંતર (કારણ)ને લીધે તળપદી બોલીઓના શબ્દો લુપ્ત થઈ રહ્યા છે (પરિણામ), તેવો સંબંધ પ્રસ્થાપિત કરવો એ આ હેતુનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.
- **સિદ્ધાંતોનું નિર્માણ અને ચકાસણી (Theory Building and Testing):** જ્ઞાનની શાખાઓ ચોક્કસ સિદ્ધાંતો (Theories) પર ઊભી હોય છે. નવા સિદ્ધાંતો આપવા અને જૂના સિદ્ધાંતોને સમયની કસોટી પર ચકાસવા તે સંશોધનનું ઉચ્ચતમ શિખર છે. અમુક હકીકતોના નિરીક્ષણ પરથી કોઈ એક સામાન્ય નિયમ કે સિદ્ધાંત તારવવો (નિર્માણ). સાથોસાથ, ભૂતકાળમાં સ્થાપિત થયેલા સિદ્ધાંતો કે માન્યતાઓ આજના સમયમાં કે નવા પુરાવાઓના પ્રકાશમાં કેટલા સાચા છે તેની ફેરતપાસ કરવી (ચકાસણી). દૃષ્ટાંત (ચકાસણી): ઐતિહાસિક સાહિત્યિક સંશોધનમાં, વર્ષોથી એવી માન્યતા સ્થપાયેલી હોય કે અમુક સાહિત્યિક ઇલકાબો કે

બિરુદો કોઈ એક કવિ (દા.ત. દયારામ) ના છે. પરંતુ નવા દસ્તાવેજોના આધારે એ સિદ્ધાંતની ચકાસણી કરી એ સાબિત કરવું કે આ બિરુદો ખરેખર કવિ દલપતરામના છે. આ પ્રસ્થાપિત સિદ્ધાંતની પુનઃ ચકાસણી અને સુધારણા છે. દૃષ્ટાંત (નિર્માણ): આધુનિક સાહિત્યમાં અનુવાદ વિજ્ઞાન (Translation Studies) માં ભાષાંતર કરતી વખતે બે સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે કેવા સાંસ્કૃતિક અનુબંધો જળવાવા જોઈએ, તેનો નવો ભાષાકીય સિદ્ધાંત સ્થાપવો.

ટૂંકમાં, આ ચારેય હેતુઓ પરસ્પર જોડાયેલા છે. સંશોધન જ્ઞાનની સીમાઓ વધારે છે, તે જ્ઞાન સમસ્યાઓ ઉકેલવામાં મદદ કરે છે, તેનાથી કાર્ય-કારણ સંબંધો સમજાય છે અને અંતે તેમાંથી નવા સિદ્ધાંતો જન્મે છે, જે આવનારી પેઢીઓ માટે માર્ગદર્શક બને છે.

૪. સંશોધનનું પ્રયોજન (Purpose / Application):

- **વિદ્યાકીય અને બૌદ્ધિક વિકાસ (Academic and Intellectual Development):** સંશોધનનું સૌથી પહેલું અને અંગત પ્રયોજન સંશોધકના પોતાના બૌદ્ધિક ઘડતરનું છે.
 - જ્ઞાનના ઉપભોક્તાથી જ્ઞાનના સર્જક સુધીની સફર: સામાન્ય અભ્યાસમાં વિદ્યાર્થી માત્ર બીજાએ સ્થાપેલા જ્ઞાનને ગ્રહણ કરે છે (Consumer of Knowledge). પરંતુ Ph.D. કે અન્ય ઉચ્ચ સંશોધન દરમિયાન તે માહિતીનું જાતે પૃથ્થકરણ કરી નવું જ્ઞાન સર્જે છે (Creator of Knowledge).
 - માર્ગદર્શક અને વિદ્યાર્થીનો સહવિકાસ: સંશોધન એ એકલવાઈ પ્રક્રિયા નથી. જ્યારે કોઈ વિદ્યાર્થી પોતાના ગાઈડ (માર્ગદર્શક) સાથે ચર્ચા કરે છે, ત્યારે પ્રશ્નોત્તરી અને વૈચારિક આદાનપ્રદાનથી બંનેની બૌદ્ધિક ક્ષમતા વધુ તેજસ્વી બને છે.

- **NEP ૨૦૨૦ નો સંદર્ભ:** નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ગોખણપટ્ટી દૂર કરી વિદ્યાર્થીઓમાં 'ક્રિટિકલ થિંકિંગ' (વિવેચનાત્મક વિચારધારા) વિકસાવવાનો છે. તેથી જ હવે સ્નાતક કક્ષાએ પણ સંશોધન પ્રોજેક્ટ્સ અને ઇન્ટર્નશીપ ફરજિયાત કરવામાં આવ્યા છે, જેથી વિદ્યાર્થી માત્ર પુસ્તકિયું જ્ઞાન ન મેળવે, પરંતુ વિષયના ઊંડાણને વ્યવહારુ રીતે સમજી શકે.
- **સાહિત્યિક વારસાનું જતન (Preservation of Literary Heritage):** કોઈ પણ પ્રજાનો સાચો ઇતિહાસ તેના સાહિત્યમાં સચવાયેલો હોય છે. સંશોધન એ આ વારસાને જીવંત રાખવાનું સૌથી સચોટ માધ્યમ છે.
- **લુપ્ત થતા જ્ઞાનની જાળવણી:** આપણા લોકસાહિત્યમાં, ખાસ કરીને ચારણી સાહિત્ય, ભજન પરંપરા કે આદિવાસી બોલીઓમાં અખૂટ જ્ઞાન પડેલું છે, જે મોટેભાગે મૌખિક છે. જો સંશોધકો સમયસર તેનું ક્ષેત્રકાર્ય (Fieldwork) કરી, શબ્દકોશ કે ગ્રંથસ્થ ન કરે, તો વડીલોની વિદાય સાથે આ વારસો કાયમ માટે નષ્ટ થઈ જાય.
- **ઉદાહરણ:** ઝવેરચંદ મેઘાણીએ સૌરાષ્ટ્રના ગામેગામ રખડીને લોકગીતો અને સૌરાષ્ટ્રની રસધાર જેવી કથાઓનું જે સંશોધન અને સંપાદન કર્યું, તે સાહિત્યિક વારસાના જતનનું સર્વોત્તમ દૃષ્ટાંત છે. તેમણે ભવિષ્યની પેઢીઓ માટે એક ભવ્ય વારસો સુરક્ષિત કરી આપ્યો.
- **સમાજને નવી દિશા (New Direction to Society):** "સાહિત્ય એ સમાજની આગેકૂચનું માર્ગદર્શક છે." સંશોધન દ્વારા સાહિત્યકૃતિઓનું પૃથ્થકરણ કરી સમાજની માનસિકતા સમજી શકાય છે અને તેમાં જરૂરી પરિવર્તનો લાવી શકાય છે.

- **સામાજિક મૂલ્યોની પુનઃ સમીક્ષા:** જ્યારે કોઈ સંશોધક ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય, નારીવાદી સાહિત્ય કે ડાયસ્પોરા સાહિત્ય (વિદેશમાં વસતા ગુજરાતીઓનું સાહિત્ય) પર સંશોધન કરે છે, ત્યારે તે સમાજના હાંસિયામાં ધકેલાયેલા વર્ગની વેદનાઓને કેન્દ્રમાં લાવે છે. આનાથી સમાજને પોતાની જ ખામીઓ જોવાની એક નવી અને પારદર્શક દૃષ્ટિ મળે છે. **ઉદાહરણ:** પન્નાલાલ પટેલની નવલકથા 'માનવીની ભવાઈ' પર થતું સંશોધન માત્ર સાહિત્યિક નથી; તે છપ્પનિયા દુકાળ વખતના ગ્રામીણ સમાજ, માનવીની જીવવાની જિજીવિષા અને સામાજિક મૂલ્યોના વિઘટનનો દસ્તાવેજ પૂરો પાડે છે, જે આજના સમાજવિજ્ઞાનીઓ માટે પણ દિશાસૂચક છે.

ટૂંકમાં, સંશોધન એ સત્યની આરાધના અને બૌદ્ધિક યજ્ઞ છે. અંતે આપેલું વાક્ય સંશોધનનું 'આધ્યાત્મિક અને નૈતિક શિખર' છે. વર્તમાન સમયમાં ઘણા લોકો નોકરીમાં બઢતી મેળવવા, API સ્કોર વધારવા કે માત્ર નામના આગળ 'ડૉક્ટર' (Dr.) લગાવવા પૂરતું સંશોધન કરે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં સંશોધન એ આટલું સીમિત કે છીછરું નથી. જેમ યજ્ઞમાં સમર્પણ, શુદ્ધિ અને પવિત્રતાની જરૂર હોય છે, તેમ સંશોધનમાં સમયનું દાન, પૂર્વગ્રહોની આહુતિ અને સત્ય પ્રત્યેની અડગ નિષ્ઠા જરૂરી છે. તેમાં 'સાહિત્યિક ચોરી' (Plagiarism) કે શોર્ટકટને કોઈ સ્થાન નથી. જ્યારે સંશોધક નિઃસ્વાર્થ ભાવે, સમાજ અને ભાષાના કલ્યાણ માટે સત્યની શોધ કરે છે, ત્યારે જ તેનું સંશોધન સાચા અર્થમાં 'બૌદ્ધિક યજ્ઞ' સાર્થક થયો ગણાય છે.

➡ સંદર્ભ સૂચિ :

1. શુક્લ નરેશ, સંશોધનશાસ્ત્ર અને સાહિત્યમાં સંશોધન, પ્ર. આ. 2020, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન
2. મોરી સુભાષ, સાહિત્ય સંશોધન અને વિવેચન, પ્ર. આ. 2016, સાધના પ્રકાશન
3. શાહ સુમન, સાહિત્ય સંશોધન વિશે, ચો. આ. 2017, પાર્શ્વ પ્રકાશન
4. વ્યાસ ચંપૂ (સંપાદક), સાહિત્યસંશોધનની પદ્ધતિઓ, પ્ર. આ. 1998 યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ

5. સાંડેસરા ભોગીલાલ (સંપાદક), સંશોધનની કેડીએ, પ્ર. અ. 1961, ગુજરાત વિધા સભા
6. પરીખ ભરત, સંશોધનની પ્રક્રિયા અને પ્રશ્નો, 2004, ગુજરાતી સાહિત્ય સંગમ
7. શાહ એચ. જી., સંશોધન પદ્ધતિઓ, 2007, ડિવાઈન પ્રકાશન